

Мамбетова К.

УЛУУ КЫРГЫЗ ДӨӨЛӨТҮ

Мамбетова К.

КЫРГЫЗСКОЕ ВЕЛИКОДЕРЖАВИЕ

К. Mambetova

KYRGYZ GREAT POWER

УДК : 397.4 (575.2) (04)

Бул макалада автор «Кыргыз улуу державасы» деп аталган маселени, Кыргыз Каганатынын Тянь-Шанга чейин өз аймагын кеңейте алган күчтүү көчмөн держава катары калыптанышын карайт. IX кылымдын ортосунда аскердик жана саясий күч жагынан Кыргыз каганаты өзүнүн туу чокусуна жеткен, күчтүү, улуу жана бирдиктүү кыргыз мамлекети түзүлгөн. «Улуу Кыргыз дөөлөтү» доору орто кылымдагы кыргыздардын маданиятынын эң чоң жайылып, гүлдөгөн мезгили болуп калды. Ушул доордо Кыргыз мамлекетинде куралдардын өнүгүшү кыйла деңгээлге жетип, куралдардын түрлөрү жана типологиялык ар түрдүүлүгү жогорулаган. Торевтиканын орнаментин камтыган металлды көркөм иштетүү кыргыз маданиятында өнүгүүнүн кыйла жогорку деңгээлине жетти.

Негизги сөздөр: Кыргыз державасы, кыргыз маданияты, кыргыз каганаты, каган, кыргыз аскери.

В данной статье автор рассматривает вопрос о так называемом «кыргызском великодержавии», о становлении Кыргызского каганата в качестве мощной кочевой державы, сумевшей расширить свою территорию вплоть до Тянь-Шаня. В середине IX в. кыргызский каганат достиг своего апогея по военно-политической мощи, образовалась сильная, великая и единая держава кыргызов. Эпоха «Кыргызского великодержавия» стала временем наибольшего распространения и расцвета культуры средневековых кыргызов. Значительного уровня в эту эпоху в кыргызском государстве достигло развитие вооружения, возросло видовое и типологическое разнообразие оружия. Художественная обработка металла, в том числе орнаментация предметов торевтики, достигла довольно высокого уровня развития в кыргызской культуре.

Ключевые слова: кыргызское государство, кыргызская культура, кыргызский каганат, каган, кыргызское войско.

In this article, the author examines the issue of the so-called "Kyrgyz great power", the formation of the Kyrgyz Kaganate as a powerful nomadic power that managed to expand its territory up to the Tien Shan. In the middle of the IX century, the Kyrgyz kaganate reached its climax in terms of military and political power, a strong, great and united state of the Kyrgyz Kaganate. The era of "Kyrgyz Great Power" became the time of the greatest spread and flourishing of the culture of the medieval Kyrgyz. The development of weapons reached a significant level in this era in

the Kyrgyz state, the species and typological diversity of weapons increased. Artistic processing of metal, including ornamentation of toreutics, has reached a fairly high level of development in Kyrgyz culture.

Key words: Kyrgyz state, Kyrgyz culture, Kyrgyz kaganat, kagan, Kyrgyz army.

745-жылы Экинчи Чыгыш Түрк каганатын уйгурлар кулатат. Он жылдан ашуун убакыт кыргыздар өз алдынча, көз карандысыз жашап, Борбордук Азиядагы окуяларга жигердүү катыша баштайт. Бирок, 758-жылы уйгур аскерлери кыргыз каганатынын жерлерин басып алат. Кыргыздар баскынчыларга каршы кыймылга чыгышат. Алардын боштондук үчүн көтөрүлүшү уйгур бийликтерине өтө коркунучтуу болгон. [1, 184-б.] Кыргыздар 795-жылы уйгур эзүүсүнө каршы көтөрүлүш чыгарат, бирок жеңилип калышат. Ушул көтөрүлүш жеңилгенден кийин кыргыздар өз эркиндигине жетиш үчүн туура 25 жыл күч топтойт. Кыргыз Ажосу элди башкаруу үчүн бир-нече реформа жүргүзөт. Түштүк Сибирь элдерине бир нече жортуул жасап, Ажо өз мамлекетинин чегин кеңейтип, көптөгөн материалдык жана адам ресурстарга ээ болгон. Аскер реформасы жүргүзүлүп, жоокерлердин саны көбөйгөн (жүз миңге) жана чыңдалган. Оор куралданган туруктуу атчан аскер түзүлгөн. Кыргыз армиясы мурдагыдай коргонуу гана эмес, эми чабуул жасоого жөндөмдүү болгон күчкө айланган.

Ажо уйгурларга каршы күрөшкө даярданууда, алардын душмандары – арабдар, Тибет жана Теңир-Тоодогу Карлук мамлекеттери менен достук-дипломатиялык байланыштарды түзгөн. Ажонун энеси түргөш ак-сөөктөрүнөн чыккан, аялы карлук башкаруучусунун кызы болгон. Күчтөнгөн Ажо 818-жылы өзүн-өзү каган деп жарыялайт, бул уйгурларга каршы согуш жарыялаганга барабар болгон. Себеби Борбордук Азияда эки кагандын болушу мүмкүн эмес эле. Кыргыз каганынын бул чечимине жооп кылып, 820-жылы уйгур аскерлери Эне-Сайга жортуулга жөнөшөт. Жеңиш бирде кыргыздар, бирде уйгурлар тарапта болуп, 20 жылга созулган узак согуш ушинтип башталат.

830-жылдардын соңунда Уйгур каганатында бийлик үчүн күрөш күчөгөн. 836-жылы кыргыз ханы Уйгур каганатына баш ийбей калат. Анын үстүнө ошол жылдары каганаттын жерлеринде жут болуп, элди жу-гуштуу ооруулар каптаган. Уйгур каганынын алсыздыгын сезип, кыргыз каганы ага кат жиберген. Анда «Сенин күнүң бүттү. Мен жакында сенин алтын ордонду алам, анын алдында өзүмдүн аргымагымды байлайм. Өзүмдүн туумду саям. Эгерде мени менен кармашканга күчүн келсе дароо беттешкин, кармаша албасаң тезинен кет» – деп айтылган. Бул бекеринен айтылган сөз эмес эле. 840-жылы кыргыздардын 100 миң аскери Ордо-Балыкта Уйгур каганатын талкалап, ордосун өрттөп, аны жойгон [2, 454-465-66.]. Уйгурлардын каганы жана миндеген аскерлери өлтүрүлөт. Согушта аман калгандары жан соогалап Кытайга, Байкал боюна, Чыгыш Түркстанга качышат. 843-ж. Кыргыздар уйгурларды кубалап, Чыгыш Түркстанга жетип, ал жердеги Аньси жана Беш-Балык деген шаарларын каратып алышкан. Алардын күчтүү жоокерлери Чыгыш Монголияда, Жунгарияда жана Байкалдын ары жагында жеңиштүү согуштарды жүргүзүшкөн.

Ошентип, Сунга чериндеги трагедиядан жүз жыл өткөндөн кийин, Уйгур каганатынын 95 жылдык бийлиги кулап, ага тийиштүү жерлердин бардыгы Барсбектин тукуму башчылык кылган Кыргыз мамлекетинин бийлигине өткөн.

Кыргыздар өздөрүнүн каганаты жөнөкөй гана калыбына келтирбестен, жаңы сапаттагы, куч кубаттуу, коомдук саясий түзүлүштү - Кыргыз державасын (мамлекетин) түзгөн. Бул мамлекетке бириккен уруулардын арасында тынчтык, бейкуттук өкүм сүрүп, касташуулар азайып, кыргыздардын андан ары ынтымактуу жашоосуна ыңгайлуу шарт түзүлгөн.

Ошентип, Уйгур каганатынын урандыларынын кеңири территориясында кыргыздардын державасы пайда болгон. Ал жөнүндө «Син Таншу» («Тан династиясынын жаңы тарыхы») деген китепте (XI к.) Кыргыз-чоң мамлекет (держав) деп айтылган. Анын чек арасы түндүктө жана чыгышта Ангара, Селенга дарыялары жана Чоң Хинган тоо кыркалары аркылуу, түштүктө Гоби чөлү аркылуу, батышта Иртыш дарыясы аркылуу өткөн. Кыргыз Улуу державасынын батыштагы чек арасы Жети-Сууга, Борбордук Теңир-Тоого жакын экендигин араб-перс тилиндеги мусулман булактары баяндайт.

Кыргыз Улуу державасы терминин тарых илимине алгач академик В.В.Бартольд киргизген. Бул термин Энесай кыргыз каганатынын калыбына келишинен тартып, өзгөчө анын маанилүү тарыхый мезгили болгон 840-924-жж. (сексен төрт жылдай) өкүм сүргөн доорду

айырмалап көрсөтүү үчүн колдонулат.

Кыргыз мамлекетинин кайра жаралышы түштүктөгү Тан империясы менен убактылуу үзүлүп калган байланыштарды калыбына келтирип, анын түндүк чек арасын коргоого чоң жардам көрсөткөн. Кытай бийликтери кыргыздарды өз максаттарына пайдаланууну чечет. Элчилик байланыштар ыкчамдап, каган менен императордун кат алышуулары тездетилет. Кыргыз каганына жазган катында кытай императору: «уйгурларды тамыры менен жулууну, алардын мамлекетин жана шаарларын жок кылууну» андан суранган [3, 10-16-66.]. Бирок кыргыздар уйгурларды такыр тукум курут кылууга (геноцид) умтулушкан эмес. Алардын башкы максаты уйгурлардын үстөмдүгүнөн бошонуу, аскердик күчтөрүн талкалоо гана болгон. Кытай дипломатиясы кыргыз каганы император менен «уруулаш» деген жалган имиштерди пайдаланып, кыргыз төбөлдөрүнө «ардактуу наам» берип, алардын үстүнөн бийлик кылууну эңсешкен. Ушул максатта кыргыз каганынын ысымын кытай падышаларынын санжырасына киргизүүгө ниеттенишкен, бирок кийин «хягас» - Тандардын тукуму менен теңелүүгө кудуретсиз чакан уруу» деп андан баш тартышкан [4, 130-6.]. «Кыргыздардын сыйлыктары жөнүндө» деген сүрөттүү китеп чыккан. Анын кириш сөзүн Тан империясынын Эл агасы (баш вазир) Лий Дейу өзү жазган. 846-жылы падыша Тан Фузун кыргыз мамлекетине элчи жиберип, анын каганына көп белек-бечкек тартуу менен бирге «ата бабасы баатыр, өзү адал жүрөк каган» деген наам берген. Бирок ошол эле жылы Тан Фузун каза болгондуктан бул кабар кыргыз каганына жетпей калган. 847-жылы такка отурган падыша Тан-Шуанзун кыргыздарга жаңы элчи жиберип, мурдагы жарлыкты оңдоп, кыргыз ханына «Баатыр адал жүрөк каган» деген наамды ырастаган [5, 94-95-66.]. Кыргыз каганы жана аскер башчылары кытайлык жогорку наамдарды алгандыгына карабастан, өз алдынча көз каранды эмес ички жана тышкы саясатты жүргүзүшкөн. Кытай хроникасы белгилегендей «кыргыздар хан титулун алуу менен императорго вассал катары кызмат өтөөнү ойлогон эмес» [6, 93-6.].

Эне Сай кыргыздары Борбордук Азияда биротоло бекем орношууну чечишкен. Ушул максат үчүн уйгурлардын өрттөлгөн борбору Ордо-Балыкты кайра калыбына келтирбей, кагандын ордосун Монголиядан Тувага көчүрүп Тэс дарыясынын Убсу-Нур көлүнүн куймасына жакын жерге курушкан.

Байыркы Орхон, Эне-Сай, Талас ж.б. райондордон табылган таш жазмалары жана байыркы түрк уруулары жөнүндөгү башка жазма маалыматтарда Кыргыз Улуу мамлекетинин башкаруучусунун башка түрк бийлик

башчылары сыяктуу эле каган деп аташкан. Ал эми Кытай жазууларында Ажо деп айтылат.

Түрк урууларынын салттары сыяктуу эле кыргыз мамлекетинде бийлик атасынан баласына, эгер баласы болбосо аялына же инилерине мурас болуп калуучу. Кагандан кийинки экинчи орун «Буйрук» (баш вазир) деп аталган. Буйрук каганаттын акимчилик (административдик) иштерин башкарган. Буйруктан кийинки орунда «Бойла», андан кийин «Иарган» деген наамдар болгон. Бойла өкүм бекитүүчү, Иарган өкүмдү аткаруучу кызматтарда турган. Аскер жана уруктар иштерин тейлеген төбөл «Сангун» (жангун) деген наамды алган.

Кыргыз каганатынын жергиликтүү бийликтери «тутук», «таркан», «бий» (Бек) жана «түтүндөн» турган. Тутуктар, кагандар ар бир районду жана чоң урууларды башкаруучулары болушкан. Таркандар да, тутуктарга окшош ар бир райондун жана чоң урууларды башкарган бирок алар аскер кызматчылары болушкан. Тутук менен Таркандар өздөрүнүн иштери тууралуу түздөн-түз каганга баш ийип, ага отчет берип турушкан,

Тутук менен таркандардан кийин бийликте бий (бектер) түтүндөр турган. Бийлер чоң урууларды же бир нече уруулар жайгашкан райондорду башкарышкан. Түтүндөр майда урууларды же бир нече ондогон, жүздөгөн түтүндөр жашаган айылдарды башкарышкан. Бийлер өз-ара «түмөн» (түмөн беги) «минген» (мин беги), «жүзүн» (жүз беги) болуп бөлүнүшкөн.

Кыргыз Улуу мамлекетинин өтө күчтүү армиясы болгон. 840-жылы уйгурлардын борбор шаары Ордо-Балыкты басып алганда кыргыз аскерлеринин саны 100-миң адам болгондугу жогоруда айтылды. Ал эми туруктуу аскерлеринин саны 80 миң адамга жеткен. Алардын көпчүлүгү мыкты куралданган атчан жоокерлерден турган. Согуш учурунда армияга кызмат кылууга кыргыздардан тышкары көз каранды уруулар да милдеттүү болгондугу жөнүндө маалыматтар кытай булактарында айтылат. Эне-Сай Кыргыз каганатындагы маанилүү саясий-коомдук маселелер курултайларда чечилчү. Ага жогоруда айтылган өкмөттүн мүчөлөрү жана жергиликтүү бийликтердин башкаруучулары катышкан. Курултайларда каганыттын ички жана тышкы саясий иштери: чет мамлекеттер менен мамиле, уруулардын ортосундагы өз ара мамилелер жөнүндөгү маселелер каралган [7, 279-б.]. Курултайга келгенде таркан менен тутуктар «тогуз-тогуз белек-сыйлыкты» каганга тартуулашкан. Эгер ал белек-тартуу каганга жакпай калса, таркандар иштен бошотулган.

Кыргыз каганатында коомго сиңирген эмгеги үчүн анын атуулдарына атайын ардактуу наамдар ыйгарылган. Мисалы: Согушта баатырдыкты көрсөткөндөргө «Ишбара» (баатыр), балбандарга «Алп», акылман, би-

лермандарга «Билге», көрүнүктүү жоокерлерге «Эркин», «Арслан», «Бөрү», «Чачыр» (бүркүт) деген атак-наамдар берилген. Алар каганаттагы ар-түрдүү алык-салыктардан бошотулган.

Кыргыз коому урууларга бөлүнгөн, алар «тегин», «тек» деп аталган. Коомдун негизин эркин, бирок уруу төбөлдөрүнө көз каранды болгон көчмөндөр, дыйкандар же «кара будундар» түзүшкөн. Даражасы бектин менен даражасы бирдей болгондор «эр», «баатыр», «бай» деген наамдарда болушкан. Коомдогу негизги байлык, байлардын, бектердин колунда болгон. Байыркы жазуулардын маалыматына караганда кээ бир бай-бектердин беш-алты миң жылкысы болгон.

Чыгыш түрк каганаты сыяктуу эле кыргыз коомунда хандын жана бектин укум-тукумдарын «эл» деп аташкан. Карапайым, дыйкан, малчыларды «киши» дешкен. Коомдун эң төмөнкү катмарын «кул-күндөр» түзүшкөн. Алар согуштарда колго түшкөн туткундар жана белек катары берилген адамдар болгон. Кул-күндөр кыргыз төбөлдөрүнүн тирүү жеке менчиги катары эсептелген.

Ошентип кыргыздар Улуу дөөлөт мезгилинде өздөрүнүн саясий-коомдук түзүлүшүн андан ары бир кыйла өркүндөтүшкөн, ал өз учурунда феодалдык мамилелердин өнүгүшүнө чоң таасир тийгизген.

Кыргыз улуу державасынын доору узакка созулган эмес. Себеби, ал көчмөндөрдүн алгачкы феодалдык мамлекети болгон. Кеңири территориядагы элдерди башкаруу борбордоштурулган эмес. Мамлекетте уруучулук каада-салттар, үрп-адаттар үстөмдүк кылган. Кыргыз кагандары жортуулдап басып алган жерлердин баарын эле биротоло ээлеп, башкарып алууга умтулбаган. X кылымдын башталышында кыргыздардын көпчүлүгү каратып алган жерлерин таштап Эне-Сайга кайра келе башташкан. Башка жерлерде бийлик кылуу эсебинен байуунун мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган кыргыз төбөлдөрү өз ара чырлашып бийлик үчүн ич-ара чатакташып турушкан. Бул аскердик жана мамлекеттик бийликтин ыдырашына алып келген.

Ушулардын натыйжасында X кылымдын башталышында Турфанда уйгур каганаты түзүлөт. Ошол эле мезгилде Монголияда калган уйгурлар да өз алдынчылыгына жетишет. 907-жылы Түндүк Кытайда кидандардын Ляо мамлекети түзүлөт. Ал кыргыздарга каршы коркунучтуу жоо болгон. 916 жана 924-жылдары кидандардын падышасы Елюй Амбаган Монголияга эки жолу жортуул жасап, аны басып алат. Ал жерден кидандар кыргыздарды кууп салган. Ошентип көп жылдар бою согуштардан каржалып бүткөн кыргыздар кидандарга жеткиликтүү каршылык көрсөтө алышпай, Эне-Сайга кайра келе башташкан. Кидандардын бийлиги орноп, алардын үстөмдүгү күч алган. Кыргыз улуу

державасынын кулашынын натыйжасында бир бүтүн кыргыз эли экиге бөлүнүп калган. Бир бөлүгү Саян-Алтай менен түндүк-батыш Монголияда жердеп, кидандарга көз каранды болгон. Жазма булактарда Ляо падышалыгына «хягастар такай элчилерин жиберип, салык төлөп турушкан» деп айтылат.

Кыргыздардын экинчи бир бөлүгү Чыгыш Түркстанда калган, мусулман жазмаларында алардын жери токуз-гуздарга (уйгурларга), карлуктарга, чигилдерге коңшулаш турат деп көрсөтүлөт. Алар X кылымдын соңунда Турфан уйгурларына көз каранды болуп калган.

Өзүнүн кыска мезгилдеги кубаттуулугун жоготкондон кийин беш кылымдан ашуун убакыт бою кыргыздар жөнүндө маалымат-алардын алгачкы мекени Эне-Сайда, Саян тоо кыркаларында жашагандыгы жөнүндө гана айтылат. Чыңгыз хандын мамлекетинин түзүлүшүнө байланыштуу окуялар жөнүндө кабарлардан тышкары кыргыздардын башка элдер менен ал убактагы мамилеси кандай болгондугу жөнүндөгү дээрлик эч кандай маалыматтар жок.

Моңголдор басып алганга чейин кыргыздар эки хандык түзүшкөн. Ирандык тарыхчы Рашид ад-Диндин маалыматына караганда алар Кыргыз жана Кем-Кумжут деп аталган эки кыргыз мамлекети болгон Кыргыз хандыгы Жунгария менен Алтай тоолорунда орун алган. Кем-Кумжут хандыгын Эне-Сайдагы кыргыздар түзүшкөн. Бул хандыктарды инал титулундагы акимдер башкарган. 1207-жылы Чыңгыз хан Эне-Сай кыргыздарына эки элчисин жиберип, алардын багынып берүүсүн талап кылган. Кыргыз бектери Урус-Инал, Алдиер жана Олебек-Тегин элчилердин талабына макул болуп, баш ийип Чыңгыз ханга ак-шумкар, ак боз ат, ак кундуз тартуу кылышкан.

1218-жылы Эне-Сай кыргыздарынын жакын коңшусу туматтар экинчи ирет моңголдорго каршы көтөрүлүшкө чыгат. Аны басыш үчүн Чыңгыз хан кыргыздардан аскер талап кылат, ага кыргыздар макул болбой, өздөрү көтөрүлүшчүлөргө кошулуп кетишкен. Бириккен күчтүн башында кыргыз кол башчысы Кут-лун турган. Көтөрүлүштү басуу үчүн Чыңгыз хандын улуу баласы Жучу башында турган көп аскер жиберилип, алар кыргыздарды мыкаачылык менен жазалашкан.

Кыргыздардын моңголдор менен соңку кармашы 1273-жылы башталган. Кыргыздар көтөрүлүп, Элегест суусунун сол жээгинде жайгашкан моңгол башкаруучусунун ордосун курчап алышкан. Курчоо 1280-жылга чейин созулган. Бирок кыргыз ири феодал миндигинин чыккынчылыгы астында бул көтөрүлүш да жеңилип калган. Ушуга карабастан 1273-жылдан 1293-жылга чейин Эне-Сайдын боюндагы жерлерди кыргыз феодалдары башкарышып, өз мамлекеттүүлүгүнүн калыбына келтирүүгө жетише алышкан. Аларга ордосу Чүй

өрөөнүндө жайгашкан моңголдордун башкаруучусу Хайду жардам берип, аскер жиберген. Падыша Хубилай (Тулуйдун ортончу баласы, Чыңгыз хандын небереси) Кытайлардын кеңешинен пайдаланып «варварлардын колу менен варварларды талкалоону» чечип, Борбордук Азияда жашаган түрк тилиндеги элдерден, негизинен кыпчактардан күчтүү армия түзгөн. Армияны Хубилайдын кол башчысы Кыпчак Гуту башкарган. 1293-жылы эрте жазда Гутунун аскерлери жортуулга чыгып, кыргыздарды мыкаачылык менен кырышып багындырышкан. Ошентип Кыргыздар бир нече кылым мамлекетинен ажырап калышкан.

Кыргыз мамлекети өз мезгилиндеги өнүккөн коом болгон. Кыргыздар өндүрүштүн ар түрдүү тармагын өздөштүрүшкөн: кол өнөрчүлүк, темир иштетүү, зергерчилик, малчылык, соода-сатык, дыйканчылык, аңчылык кылышкан. Бирок кыргыздардын турмушунда көчмөн мал чарбачылыгы эң маанилүү ролду ойногон. Жайыттарда басып алуу жана малды барымталоо үчүн жортуулдар жасалган. Бул жөнүндө кыргыздардын байыркы таш жазууларында айтылат. Малды ар бир үй-бүлөдө «Эн» менен белгилеген. Эт менен кымыз кыргыздардын негизги тамагы болгон. Малчылык менен бирге кыргыздар дыйканчылык кылышкан. Талаа жумуштары апрелден октябрга чейин созулган. Кыргыздар аң улоону жакшы өздөштүрүшкөн. Алык-салык катары жана соода-сатыкта кундуз, суусар, тыйын чычкан терилери алынган. Аркар, элик, теке, марал эчки теке, кашкулак, суур, түлкү ж.б. жаныбарларга аң улоо, ошондой эле куш, шумкар, кыргый ж.б. куштарды көп кармалганы кытай булактарында айтылат.

Кыргыздар боз-үйлөрдө жашашкан, алардын көпчүлүгү мал терисинен, жүндөн кийим тигип кийишкен. Башкаруучу төбөлдөр каган сыяктуу эле сүлөөсүн жана суусар терисинен жасалган кийимдерди (тебетей, ичик) жайдын күнү төбөсү кырдуу кооз жиптер менен саймаланган, жээги үстүнө кайрылган ак калпак кийишкен.

Кыргыздарда кол өнөрчүлүк мыкты өнүккөн. Бөтөнчө алардын темир усталарынын атагы алыска жеткен. Чектеш мамлекеттер айтулуу кыргыз кылычын, зоот-чопкутун, канжарларын, мыкты ийлеген мал терилерин өтө жогору баалашкан. Карапа жасоо өнөрчүлүгү жогорку даражада болгон. «Кыргыз кумаралары» деп аталган кыргыздын «көркөмдүү» карапалары азыркы кезге чейин археологторду таң калтырып келе жатат.

Кыргыз мамлекети аркылуу Чыгыш менен Батышты соода менен байланыштырган Улуу Жибек жолунун Трансазиялык бир тарымы «Кыргыз жолу» деп аталган. Ал Турпандан башталып түндүктө Тувага, андан Саян тоолорун кесип Эне-Сайдын агымын жээктеп төмөн карай Ажонун хан тактысына чейин жеткен. Бул жол «Кыргыз мамлекетинин экономикасынын» өлкөнүн

күч-кубатынын чыңдалышына оңтойлуу шарт түзгөн. Чет өлкөлүк көпөстөрдү кыргыздардын байлыгы дайыма кызыктырып, өзүнө тартып турган.

Кытай, Чыгыш Түркстан, Согда жана Чүй өрөөндөрүнүн кербендер, токулган кездемелерди, жибекшайы, чай, фарфор идиштерди, асем буюмдарын ж.б. товарларды кыргыздарга алып келип, алардан жылкы, аң тери, мускул (жыпар) темирден жасалган өтө курч куралдарды, алтын, күмүш буюмдарды сатып кетип турушкан. Кыргыздардын маданиятынын өнүгүшү бул мезгилде жогорку деңгээлге жеткен. Анын туу чокусу алардын өз жазуусунун түзүлүшү болуп саналат. Кыргыздардын бул мезгилдеги жазуусу «Орхон-Энесай» жазуусу деген ат менен белгилүү. Кээ бир адабияттарда кыргыз руникалык жазуусу деп да айтылат. Бул жазуу качан пайда болгондугу жана аны кыргыздар качантан баштап пайдалана баштагандыгы жөнүндө так маалымат жок. Көпчүлүк окумуштуулардын пикири боюнча бул жазуу VII кылымдын соңунан тартып кеңири колдонула баштаган. Эне-Сай кыргыздарынын жазуусу кийин түрктөргө, андан кийин уйгурларга тараган. Эне-Сайда жана Алтайда бул жазуу XII к. чейин колдонулган, андан кийин жоголгон. Байыркы кыргыз жазуусу чоң таштарга, асканын жылмакай беттерине жана кой таштарга чегилген. Мындан тышкары жыгачтан жана сөөктөн жасалган майда буюмдардын беттерине да жазылган. Алардын басымдуу көпчүлүгү Хакасия, Тува, Алтай, Монголия, Или же Кыргызстандан (Талас, Кочкордон) табылган. Эне-Сайдан эле 120 башка чегилген жазууну текстти табылган жана которулуп жарыялаган. Байыркы кыргыз алфавити 39 тамгадан турган, анын бешөө үндүү болгон. Беш үндүү тамгалардын ар бири шартка жараша эки тыбыштын ордуна пайдаланылган.

Кыргыздар менен Кытай соода-сатык жана дипломатиялык байланыштар менен катар маданий кызматташтыкты да өнүктүргөн. X к. Кытайда көптөгөн кыргыз жаштары билим алышкан. Алардын көпчүлүгү мыкты билимге жетишип, мамлекеттик бийликтин аппаратынын жооптуу кызматкерлери болуп иштешкен. Ошону менен бирге алар чет элдик хан сарайларына кызматка да чакырылышкан. Мисалы: «Кыргыз өлкөсүнүн княздык (бектин) үй-бүлөөсүнөн» чыккан адам Тибеттеги буддизм жөнүндөгү кытайлык китептердин жазмачысы болуп иштеген.

Кыргыздар көркөм өнөргө өтө бай эл болгон. Ханзуча тарыхый маалыматтарга караганда, алардын «сыбызгы, зынгырама, бандулуу, доолбас, шынгыроочу» табак деген музыкалык куралдары болмок. Алардан тышкары элдин маданий турмушунда комуз чоң ролду ойногон. Кыргыз комузу карагайдан жасалган, ичке саптуу, сүйрүү баштуу, кайкы моюндуу, үч кылдуу, чарчы, сабына мончок тагылган аспап болгон.

Кыргыздардын үрп-адаттары, каада-салттары ошол учурдагы коомдук турмушту чагылдырган. Алар жыл сайын бир канча майрамдарды өткөрүшкөн. Майрамдар жылдын ар кандай мезгилине байланыштуу болгон. Мисалы, жаз майрамы, жай майрамы, күз майрамы, нооруз майрамы өндүүлөр. Бул майрамдарда тоо оюну, арстан оюну, ат оюну, аркан тартуу, төө жарыш оюндары ойнолгон.

Ханзуча тарыхый маалыматтарга караганда кыргыздар түрк тилинде сүйлөгөн этностордун ичинен эң алгачкы-ай сандык, жыл сандык-туруктуу календарды колдонушкан. Бул маалыматтардын негизинде кыргыздар «жылдын башын баш ай деп атап, үч айды бир мезгилге бөлүп, ар бир мезгилди жаз, жай, күз, кыш деп аташкан. Ар бир жылды 12 айбан-жаныбарлардын аты менен аташкан. Мисалы: чычкан, уй, барс, коён, балык, жылаан, жылкы, кой, маймыл, тоок, ит, доңуз.

Кыргыздар шаман динине ишенишкен. Шаман дини адамзаттын алгачкы коомдук түзүлүш баскычында пайда болгон. Шаман дини бул теңирчиликке ишенүү. Теңирчилик – байыркы анимисттик (жансыз табигый күчтөргө сыйынуу) жана тотемисттик (жандууларга сыйынуу) диний ишенимдердин кошундусу. Кыргыздар тогуз теңирге ишенген: Көк теңири, Күн теңири, Жылдыз теңири, Суу теңири, Тоо теңири, Ай теңири, Ата баба, арбактар теңири. Теңирдерден тышкары кыргыздар Умай энеге да сыйынышкан.

Теңирледрин башкысы – Көк теңири болгон. Ал бүткүл ааламдын, адамзаттын тагдырын чечкен, теңир катары эсептелген. Академик В.Бартольддун божомолу боюнча түрк урууларынын «тогуз-тогуз» белек-тартуу берүү каада-салттары тогуз теңирге сыйынуудан келип чыккан [8, 152-б.] Ошентип кыргыз эли байыркы гана этнос болбостон, ошондой эле илгерки заманда өз мамлекетин түзгөн, өз жазуусу бар, өзү жашаган доордо жогорку маданиятка жеткен эл болгон.

Адабияттар:

1. Гумилев Л.Н., Байыркы түрктөр. // Кыргыздар. 2 Т. - Б., 1993.
2. Бартольд В.В., Современное состояние и ближайшие задачи изучения истории тюркских народностей. - М., 1968.
3. Кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө байыркы кытай тарыхый булактары жана кыргыз каганына кытай императорунун каттары. (б.з. III к. - б.з. IX к.). - Б., 2003
4. Бартольд В.В., Тарыхый очерк. Кыргыздар. 2-т. - Б. 1993.
5. Байтур Анвар. Кыргыз тарыхынын лекц. 2-к. - Б., 1992.
6. Мокрый В., Плоских В. Кыргызстан тарыхы. - Б., 1995.
7. Берштам А.Н., Енисей кыргыздарынын б.з. VI-X кк. коомдук-экономикалык түзүлүшү // Кыргыздар 1-Т.-Б., 1993.
8. Худяков Ю., Енисей кыргыздарынын тарыхы // Кыргыздар. 1-Т. - Б., 1993.
9. Кульшанова А.А. Дефиниции “Этнос” и “Нация” – история, сущность, особенности. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. № 3. 2015. С.159-161.